

AZ AUTOFIKCIÓ PROBLÉMÁJA BORBÉLY SZILÁRD INTERJÚIBAN ÉS ESSZÉIBEN

„bene vixit qui bene latuit”
(Ovidius: Liber tertius. IV. 25.)

Borbély Szilárd írói magatartásában jelentős változás kezdődött a 2000-es évek közepén. A változás nyilvánvaló jele, hogy amíg korábban tartózkodott attól, hogy közvetlenül rá vagy a családjára vonatkozó személyes közléseket tegyen, 2004-től hangsúlyos pillanatokban és helyeken vállalkozott ilyen közlésekre. Amíg korábban ritkán adott interjúkat, ettől kezdve megszorodnak a vele készült interjúk, és azokban nagy gondot fordít saját személyiségének közvetlen megkonstruálására a nyilvános térben. Az interjúk másik szerepe az volt, hogy a megjelent kötetekre vonatkozó magyarázatokkal, háttérinformációkkal lássa el az olvasóit, irányítsa az érdeklődésüket és az olvasatokat. Az interjúk mellett az önéletrajzi esszék száma is megnő. Bonyolítja a problémát, hogy önéletrajzi információkat tartalmazó írások a *Halotti pompa* függelékében és az *Árnyképrajzoló* című kötetben is megjelennek, továbbá az is, hogy ettől kezdve mind a költői, mind a prózai munkák sok esetben ismételnék meg fikciós keretek közt olyan részleteket, történeteket, helyeket, amelyeket az olvasó az interjúkból és az önéletrajzi esszékből ismerhet. Ez vezette arra az értelmezőket, hogy Borbély Szilárd több művét autofikcióként olvassák.

Az autofikció fogalmát köztudomásúlag Serge Doubrovsky francia író használta először 1977-ben megjelent *Fils* című regényének előszavában. E helyütt az önszínrevitel módjait, szándékait és mindezek következményeit vizsgálom az életműben. Mindazonáltal fontosnak tartom Claudia Gronemann megállapítását az autofikciós próza egzisztenciális meghatározottságáról, mert megfigyeléseit Borbély Szilárdra is érvényesnek látom: „az autofikció sok írónak nyújtott lehetőséget arra, hogy olyan módon foglalkozzon önmagával, ami túlmutat a klasszikus irodalom műfajain, és azok kulturálisan meghatározott normáin. Az autofikció az írás egzisztenciális motívumait tárja fel, és emeli azokat az alkotóelemek közé az önéletrajzi vitában. Az írás a létezés szerves részévé válik, a szubjektivitás nyelvi úton történő előállításának véget nem érő folyamatává. A referenciális én önmagát – a szöveg szövetében – egy fikció részeként fogja fel, mert egyetlen szerző sem állíthatja, hogy ismeri saját történetének valódi jelentését”.¹ E megfogalmazás több mozzanatát kiemelendően tartom. Az egyik az, hogy a szubjektivitás csak nyelvi úton állítható elő, és így csak a sohasem végleges, mindenkor befejezetlen nyelvi megalkotottság mikéntjében vizsgálható. A másik mozzanat, ami a szubjektum eredendő nyelvi megalkotottságához kapcsolódik, hogy a referenciális én eleve egy fikció része, nem másodlagosan válik azzá. A harmadik mozzanat pedig az, hogy minden autofikcióban a saját történet építése és a jelentések keresése egyszerre zajlik.

¹ Claudia Gronemann: Autofiction. In: Martina Walter-Egelhaff (szerk.): *Handbook of Autobiography/ Autofiction*. De Gruyter, Berlin/Boston, 2019, 245.

Talán ezzel az utóbbi mozzanattal magyarázható, hogy az autofikció mint az irodalmi alkotás sajátos módja Borbély Szilárdnál nem csupán interjúkban és esszékben zajlik, hanem költői és szépprózai művekben is. A saját történet megkonstruálása és jelentéseinek keresése az ő esetében a 2000-es évek közepétől azonossá válik az írással.² Ebből a szempontból nem vonhatunk éles határt a szépprózai alkotások, az esszék és az interjúk közé. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az írók elvileg sincsenek morálisan arra kötelezve, hogy nyilvános, egyes szám első személyű megszólalásaikban igazat mondjanak. Ott vonják meg a fikcionalitás határait, ahol akarják. A fikció pedig nem azonos a hazugsággal, nem helyezhető el az igazmondás és a hazugság rendszerében. Amikor a következőkben kérdőjeleket teszek Borbély Szilárd önelbeszélésének bizonyos pontjai mellé, nem az vezet, hogy „leleplezzem”, még kevésbé az, hogy pszichológusként megértsem és magyarázzam azokat a pszichés folyamatokat, amelyek ilyen önkép kialakulásához vezettek. Kizárólag az vezet, hogy magát a jelenséget láthatóvá tegyem, és azt közelebről a Borbély-szöveg, tágabban az irodalom jelenségeként tegyem felfoghatóvá.

Ahogy Száz Pál már nyomatékosan jelezte, az autofikció kérdése Borbély Szilárd esetében, ahogyan valószínűleg minden más esetben is, szorosan összefonódik az emlékezés és a felejtés problémájával. Feltételezhető, hogy az autobiográfia terében azért van szükség több-kevesebb fikciós munkára, mert az emlékezet mindig karöltve jár a felejtéssel. Az emlékezet szövetében minden esetben kisebb-nagyobb hiányok mutatkoznak, amelyeket dokumentumokkal alátámasztható módon vagy mások emlékezetének ellenőrzött felhasználásával nem lehet kitölteni. Az emlékezetnek ez a felfogása azonban azt feltételezné, hogy mindaz, amire képesek vagyunk emlékezni, tehát amit az emlékezés mentális képessége hozzáférhetővé tesz számunkra, tárgyyszerű fedésben van az átélt múlttal, míg a képzeletnek, ami szintén mentális képességünk, de nincs része az emlékezésben, csak másodlagos szerepe van az átélt múlt rekonstruálásában. Ez a koncepció azonban valószínűleg nem állja meg a helyét. Már Plótinosz is úgy gondolta, hogy az emlékezet olyan lelki képesség, amely magában foglalja a képzeletet is. Az emlékezet ugyanis szerinte nem aktuális képet vagy anyagi lenyomatot őriz a távollévő tárgyról, hanem anyagtalannal képzeleti képet, és annak a folyamatnak, ahogyan ez a képzeleti kép kialakul és változik, megvan a saját dinamikája.³ Az emlékezetkutatás későbbi időszakai sokféleképpen bizonyították, hogy az emlékezet és a képzelet kölcsönösen feltételezik egymást, és nem választhatók szét. Ha ez így van, akkor az autofikció fogalma nem az énelbeszélés megszületésének folyamatára, csupán egyezményes és változó műfaji kódokra vonatkozik, és külön nevet ad egy olyan irodalmi jelenségnek, amely nagyon régen, feltehetőleg a kezdektől velünk van.

Érdeemes inkább olyan modellből kiindulnunk, amelyben az emlékezet és a képzelet munkáját a múlt megőrzésének és konstruálásának kölcsönös folyamataként értjük meg. Igazi nehézséget azonban a felejtés elhelyezése jelent a képzeletben. A felejtés az emlékezet és a képzelet, vagyis a megőrzés és a konstruálás ellentéte volna? A hétköznapi gondolkodásunk az emlékezést természetes adottságnak tekinti, míg a felejtést hibának, elhalványodásnak, esetleg trauma vagy betegség következményének. Mint látni fogjuk, Borbély Szilárd is így beszélt a felejtésről a vele készített interjúkban. Az emlékezet- és a felejtéskutatás viszont egyre inkább olyan modelleket állít fel, amelyek nem azt magyarázzák, miért felejtünk el valamit, hanem hogy miért emlékszünk rá egyáltalán. Az interferenciaelmélet szerint például a felejtés a különböző emlékek egymás közötti interferenciájának

² Több pusztá egybeesésnél, hogy a zsidó motívumok beáramlása az életműbe ugyancsak 2005-től erősödik meg. Vö. Száz Pál: Mnemosziné és Mózes. In: Lapis József – Száz Pál (szerk.): *Körülrások. Tanulmányok Borbély Szilárd életművéről*. Alfvöld Alapítvány, Debrecen, 2024, 126.

³ Vö. Michael Schramm: Erinnerung und Vorstellung. In: Christian Tornau (szerk.): *Plotin Handbuch*. Metzler Verlag, Würzburg, 2024, 197.

eredménye. Minél inkább hasonló egymáshoz két vagy több esemény (például ha arra kell emlékezni, mi történt egy átlagos iskolai napon egy hónappal ezelőtt), annál valószínűbb, hogy interferencia lép fel.⁴ Ha viszont az eseményben van valami különleges, ami nem interferál más eseményekkel, akkor könnyebb lesz rá emlékezni. Az emlékezet nyomelmélete szerint viszont az emlék kialakulása és az emlék felidézése között bekövetkező eseményeknek nincs hatásuk a felidezésre. E tanulási modell alapján az események az agyban fizikai és kémiai változásokat idéznek elő, és ezek „nyomot” eredményeznek. A rövid távú memóriában lévő „nyom”, vagyis az agyban bekövetkező fizikai-kémiai változás eredménye csak néhány másodpercig tart. Ha a nyomot nem rögzítjük az emlék többszöri felidezésével, vagyis ha nem idézünk elő szándékosan neurokémiai változásokat a hosszú távú memóriában, akkor a rövid távú emlékezet nem őrzi meg, nyomvesztés történik.⁵ Az irodalomban legismertebb, mert már Proust által is használt emlékezetelmélet szerint az információ csak akkor hívható elő a memóriából, ha előhívási jelek kapcsolódnak hozzá. Ilyen előhívási jel lehet egy szag, egy íz vagy bármilyen szenzuális inger.⁶

Anélkül, hogy ezeknek az elméleteknek a részleteibe bocsátkoznánk, ennyiből is elfogadható lehet, ha a felejtést olyan természetes folyamatnak tekintjük, amely helyet ad az emlékezet és a képzelet konstruktív munkájának. Borbély Szilárd több interjúban is nyomatékosította, hogy nemigen maradtak felidézhető emlékei a gyerekkorából. Molnár Csabának például így vallott 2006-ban, tehát évekkal azt megelőzően, hogy a *Nincsteleneken* dolgozni kezdett volna, de már akkoriban, amikor folyamatban volt az új Borbély Szilárd-imázs megalkotása:

Emlékeim eltűntek. Többször estem át, különféle fokozatok szerint, olyasféle tapasztalatokon, amit a klinikai nyelv depresszióknak nevez. Ahogy visszagondolok, már iskolás korom előtt is, aztán közben is volt két-három igen mély időszak, aztán húszas és harmincas éveim közepén ismét. Úgy tízévenként rendszeresen depressziós lettem, mert valahogy nem éreztem magam a helyemen. És nem is érzektem magam az időben, mindig ki-kiestem belőle. Nem volt hozzá erőm, hogy hozzáigazodjak. Nem voltam képes felvenni a ritmusát, és kipottyantam belőle. Ilyenkor be-bekerültem valamely klinikára, hosszabb-rövidebb ideig. Gyógyszereket adtak, amelyek segítettek elvenni az emlékeimet. De azok, azt hiszem, maguktól is eltűntek volna. Ahogy gyerekkorom emlékeiből egy-két nap maradt meg, miközben hosszú évekről semmi nyom.⁷

Az emléknymozgást Borbély Szilárd a pszichiátriai kezelése során kapott antidepresszánsok mellékhatásának tekintette. A szempontunkból mellékes, hogy valóban ez volt-e az ok. Fontosabb az állítás, hogy alig maradtak emlékei a gyerekkorából. Ebből viszont nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Nem tudjuk, ebben a pillanatban igazat mondott-e, tehát hogy valóban nem tudott hozzáférni az emlékeihez. Másrészt azt sem tudjuk, hogy később nem váltak-e mégis elérhetővé számára. Ha azonban igaznak tételezzük az állítást, és az emlékekhez vezető utak elzárultak vagy eltűntek, akkor ez a mondat arra ösztönzi az olvasót, hogy ne annyira a felidézett tartalomra, sokkal inkább a

⁴ K. P. Darby – V. M. Sloutsky: The cost of learning. Interference effects in memory development. *Journal of Experimental Psychology*, 2015/2, 410–431.

⁵ T. J. Ricker – E. Vergauwe – N. Cowan: Decay theory of immediate memory. From Brown (1958) to today (2014). *Q Journal Experimental Psychology*, 2016/10, 1969–1995.

⁶ T. R. Jonker – P. Seli – C.M. Macleod: Less we forget. Retrieval cues and release from retrieval-induced forgetting. *Memory and Cognition*, 2012/8, 1236–1245.

⁷ Borbély Szilárd: Ráéró idő. Beszélgetés Molnár Csabával. In: Uő.: *Egy gyilkosság mellékszálai*. Vigilia, Budapest, 2008, 172.

tartalom konstruálásának módjára összpontosítson. Amikor ezt teszi, saját reakcióira is reflektálnia kell. Mert hiszen az is nyilvánvaló, hogy az autofikció kiterjedt művelésének köszönhetően Borbély Szilárd munkái másfajta olvasói attitűdöket hívtak elő és erősítettek meg a 2000-es évek közepétől kezdve, mint korábban.

Habár fentebb azt mondtam, hogy az interjúk, esszék és a szépirodalmi alkotások között ebből a szempontból nem lehet határokat kijelölni, a következőkben mégis csak az interjúkban és az esszéikben tapasztalható autofikciós gyakorlatról fogok beszélni. Ennek a döntésnek több oka is van. Ezek a szövegek a szépirodalmi alkotások szempontjából pretextusként értelmezhetők, önmagukban pedig alkalmasak arra, hogy kezdeményezzék az olvasói attitűdök átalakulását és meghatározzák annak irányait. Ennek vizsgálata nem csupán arra kínál módot, hogy világosabban lássuk, milyen szimbolikus mintázatot alakított ki önmagáról Borbély Szilárd pályájának ebben a szakaszában. Az ekkor kialakított szimbolikus mintázat az irodalom emlékezetgazdálkodását is befolyásolta. Úgy tűnik, az írói személyiség mítosza az öngyilkosság következtében lezajló cserefolyamatokkal igazolva és megerősítve – József Attila esetéhez sok tekintetben hasonlóan – folytatódni tud az író személye körül kialakuló kultuszban az utóélet és a kanonizáció fázisában.

Borbély Szilárd elméletileg és történetileg is reflektált arra a változásra, amely imázsának alakításában bekövetkezett. A reflexió azonban számos kérdésre nem tér ki, más kérdések elől pedig kitér. A *Várad* című folyóirat 2011-ben interjút közölt vele *Nem szeretnék költőként viselkedni* címmel. Az interjút készítő Szilágyi Aladár egyik felvetésére ezt válaszolja:

Nagyot fordult a költészettel a világ. Az, ami a 19–20. században még nagy érdeklődés tárgya volt, hogy Petőfi Sándor, Ady Endre mit gondol, mit csinál, és hogy Petőfi, Ady fontosnak érezte ezt mindenkivel közölni, ez most már eltűnt. Az afféle agresszió – elvárás –, amit a költészet gyakorolt a közösséggel szemben és fordítva, ez megváltozott. Az elvárás, mely szerint »úgy kéne viselkednem, mint egy költőnek«, engem zavart. Ebben az értelemben nem vagyok költő, ebben az értelemben nem szeretnék költő lenni... Azt éreztem a rendszerváltás után, hogy a mi dolgunk már terhére van annak a világnak, társadalomnak, amelyben élünk. A költészet, a művészet, mindez kellemetlenné vált, folyamatosan az áradt mindenhol, politikusoktól, közbeszédből, közhangulatból, hogy erre már igazából nincs szükség, ez az egész hagyomány, amit a költészet, az irodalom életben próbál tartani, halott dolog, nincs rá szükség, időszerűtlen. Tessenek csendben lenni, és meghúzni magukat!⁸

Borbély Szilárd feltételezi, hogy a költő társadalmi működésének lényege a modernség korában az volt, hogy valamiféle vélt vagy valós megrendelést teljesítve, folyamatosan beavatta a közönséget az életeseményeibe és a gondolataiba. Feltételezi továbbá, hogy erre ma már nincs társadalmi megrendelés. A reflexió mélyebb rétegében azonban felismeri, hogy a költői szerep színrevitele kölcsönös agressziót jelent a költő és a közönség viszonyában. Ezt az agressziót elvileg elutasítja, hiszen ezen a ponton ki mondhatná azt, hogy ő is ilyen vagy ehhez hasonló agressziót kíván gyakorolni a közönségre, és cserébe készséggel befogadja az intencionált közönségigényben rejlő beavatkozást. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ő maga nem gyakorol agressziót, egyáltalán, hogy elkerülhető lenne az agresszió, amikor egy személy a nyilvánossághoz való hozzáférés hierarchikus és aránytalan hatalmi helyzetét arra használja fel, hogy önképét, élettörténeti elbeszélését, gondolatait mások érdeklődésének terébe helyezze, érzelmi bevonódást gerjesszen, és

⁸ Borbély Szilárd: *Nem szeretnék költőként viselkedni*. *Várad*, 2011/9, 15.

mások figyelméből minél nagyobb részt vonjon magára. Borbély Szilárd a 2000-es évek közepétől kezdve egyre hangsúlyosabban falusi⁹, a régmúlthoz kötődő, többszörösen deprivált emberként tüntette fel magát az interjúkban és esszéikben, ami abban a pillanatban már biztosan hamis állítás volt, hiszen egy nagy presztízzsel rendelkező egyetem oktatójaként dolgozott, mindenekelőtt pedig rendelkezett a megszólalás, a narratíva felállításának hatalmával, amihez mások készségesen teret adtak számára. A helyzete valójában erősen privilegizált volt. Ennek, mint látni fogjuk, a származás családi elbeszélésének megalkotásában messzemenően lesz szerepe.

A *Halotti pompa* első kiadása 2004-ben jelent meg a Kalligram Kiadónál. A megjelenést követően Kiss Szemán Róbert, a *Vigilia* korábbi szerkesztője, aki 2003-ban vette át a Prágai Magyar Intézet vezetését, meghívta Borbély Szilárdot Prágába. A 2004. október 5-én megrendezett esten a szerző a *Halotti pompából* olvasott fel. Elhangzottak Lucie Szymanowska fordításai is¹⁰, és sor került egy nyilvános beszélgetésre a fordító, Kiss Szemán Róbert és a szerző között. A következő hónapban megjelent egy interjú Borbély Szilárddal a *Roš chodeš* című havilapban, amely a cseh-, morvaországi és szlovákiai zsidó hitközségek orgánuma. A lap szerkesztősége Prágában működik. Feltételezem, hogy az interjúra a Prágai Magyar Intézetben megrendezett estet követően került sor. Elsősorban az októberi beszélgetés, de egyes részleteiben a novemberi interjú alapján készült az az interjúszöveg, amely később az egész pálya legfontosabb megnyilvánulásának bizonyult ebben a műfajban. Nyomtatásban először a *Pannonhalmi Szemle* 2005. évi első számában jelent meg, majd része lett az *Egy gyilkosság mellékszálai* (2008) című kötetnek is.

Az interjú első része Kafkáról szól, arról a szellemi viszonyról, amely Borbély Szilárdot Kafkához fűzte. „Kafka a zsidó sorsban rejelő és a kereszténységgel közös tragédiáról beszél nekem, arról a mélypontról, ahol kulturálisan és vallásilag vagyunk.”¹¹ A mondat világosan kifejezi, hogy a szerző szerint van, és általános utalásként értelmesen szóba hozható „zsidó sors”, és hogy az ebben rejelő tragédia rokon a kereszténység tragédiájával, bármiként gondoljuk is el egyiket, illetve másikat. Mivel a következő mondatban már Kertész Imréről, majd Auschwitzról beszél, az is nyilvánvaló, hogy bár Kafka 1924-ben meghalt, Borbély Szilárd is azok közé tartozik, akik döntően a holokauszt felől olvassák a Kafka-életművet. Sőt, Kertész Imre esszéiből megértve állítja, hogy Auschwitz „működik”. „A táborok bezárásával Auschwitz nem ért véget. Azóta benne élünk, csak már természetesnek tűnik.”¹² Kafka és Kertész neve ebben az elbeszélésben azonosítja egymással a „zsidót” és „Auschwitz” elszenvetését, ami a kereszténység számára elsősorban a szenvedő Emberfia jelenbeli valóságával lép kényszerítő rokonságba. Az interjú következő kérdését Lucie Szymanowska teszi föl ekképp: „A költészeted a keresztény és a zsidó hagyományhoz kapcsolódó motívumok egyaránt áthatják. Mindennapjaidban, azt hi-

⁹ „Én falusi vagyok, két kicsi faluban éltünk, először egy nagyon kicsi faluban, amit úgy hívnak, hogy Túrricse. Ha átmegyünk a határon, akkor Zajta, Tiszaberek, aztán Túrricse következik. A határtól a harmadik falu. Mi ott laktunk egy kicsi faluban, aztán egy kicsit nagyobb faluban, egészen addig, amíg el nem keveredtem az egyetemre, azóta Debrecenben lakom. Azt szeretném csak mondani, hallottam, hogy nagyváradnak lenni milyen nagy dolog, és a falusiakhoz képest ez egy hatalmas vízvázalást. Én alapvetően falusi vagyok, és az is maradok most már, hiába élek városban valamennyi ideje. Alapvetően a gyerekkorom, minden, ahogy világot látok, ahogy gondolkodom, ahova szeretnék tartozni, az falu, nem város. Ott nem éreztem jól magam.” Borbély Szilárd: Az élet van előbb, aztán a szöveg. Beszélgetés Kőrössi P. Józseffel. *Várad*, 2011/9, 4.

¹⁰ A *Halotti pompa* cseh kiadása a 2006-ban megjelent második, bővített kiadást vette alapul, és ugyancsak 2006-ban adta ki *Pompa funebris* címmel Lucie Szymanowska fordításában az Opus Kiadó.

¹¹ Borbély Szilárd: Az igazi nevem nem ismerem. In: Uő.: *Egy gyilkosság mellékszálai*, 88.

¹² Uo.

szem, katolikus vagy. A zsidó sorssal való mély azonosulás innen ered?"¹³ Amikor Borbély Szilárd erre a kérdésre válaszol, olyan származásörténetet oszt meg a kérdezőkkel és a jelen lévő hallgatósággal, amely egy feltételezett családi titokba avatja be őket:

Éz személyes ügyem is, kínos történet, életünk szomorúságához tartozik. Kicsit kusza és tisztázhatatlan helyzet volt az, amelybe születtem. Kilencéves koromig egy picike, eldugott faluban éltünk, talán ötszázan laktak ott összesen. Ebben a faluban 1944 előtt egyetlen zsidó család élt, mígnem '44 májusában a csendőrök székereen elvitték őket Szatmárnémetibe,¹⁴ a gettóba. Három generáció, apa, anya, a fiuk és annak felesége, meg két gyerekük élt együtt. Csak a fiú jött vissza Auschwitzból. Szemben laktak az édesapám szüleivel. Korábban azonban, 1933-ban az apai nagyszüleim velük együtt, egy portán éltek, az utca túloldalán. Az édesapám, aki a baljós 1933-as évben született, a falusi és a családi pletykák szerint balkézről született, vagyis fattyú gyerek volt. Titok volt ez, de nyílt titok. Amint nagyobbacská lett, édesapám járt át a szigorúan vallásos családhoz sábeszkor begyűjtani a tüzet az odakészített sólet alá, lámpát gyűjtani vagy befűteni, meg ilyenek. Emberi dolog, megesik az ilyen. Ez a nyílt titok a zsidótörvények és a növekvő antiszemitizmus idején vált egyre kínosabbá. Persze ő nem számított semmiképp sem zsidónak, de gyanakvással és félelemmel teli időszak következett. Ettől kezdve a család, amelyben született, védte, de nem szerette. Boldogtalan élete volt, egy ötgyerekes család nehéz történetével. Aztán majd húszéves kora körül kérvényezte a minisztériumban a nevének megváltoztatását.¹⁵

A kérdező közbevetésére megerősíti, hogy a Borbély felvett név, a Szilárd keresztnévet pedig nagymamája kérésére az ő egyik korán elhalt unokája után kapta. Majd folytatja:

A zsidó család nevét sem tudom, ugyanis a család Trianon után települt Magyarországra. Az ő családnevük is magyarosítás eredménye volt, azt hiszem, és előtörténetükről nem tudok semmit. Ez így kicsit furcsán, költőien hangzik, de az igazi nevem nem ismerem. Édesapámnak a táborból visszatért és vallását elhagyó féltestvérével távolságtartó viszonya volt. Ez a férfi a bátyámat és engem szeretett. Saját gyerekei, úgy tudom, öt és hét évesek voltak, amikor elvitték őket. A faluban bennünket, a bátyámat és engem Gogának és Majomnak¹⁶ csúfoltak. Én voltam a Majom. A zsidó család ugyanis Erdélyből települt be, innen volt a kisfiú neve Goga. Bennünket elzárva neveltek a velünk egykorú gyerekektől. Ha néha kiszöktünk és találkoztunk a többiekkel, gyakran leköpködtek, megaláztak. Nem értettem, miért. A faluban érezhető gyűlölet vett körül.¹⁷

¹³ Uo., 89.

¹⁴ Téves közlés. Túrricséről és környékéről nem a szatmárnémeti, hanem a mátészalkai gettóba hurcolták a zsidókat.

¹⁵ Borbély: Az igazi nevem..., 89.

¹⁶ A Goga csúfnév valóban utalhat arra, hogy a falubeli gyerekek román eredetűnek tekintették a családot. De ennek kézenfekvőbb oka az apai nagymama, Pap Mária felmenőinek román származása, amiről a *Nincstelenségben* is bőszégesen szó esik (a regényben Pop Máriaként szerepel). A Majom csúfnév viszont a többi falubeli fiú szemében meg nem értett és megvetett különösségre utal, aminek nincs köze az etnikai származáshoz.

¹⁷ Borbély: Az igazi nevem..., 90.

Nézzük, miket állít Borbély Szilárd:

1. Élt Túrricsén egy zsidó család, akik 1920 után Erdélyből települtek a faluba. Nagypapa, nagymama, a fiuk, annak a felesége és két gyerek. Borbély Szilárd azt állítja, sem a zsidó család magyarosított, sem a korábbi, feltételezhetően német hangzású nevét nem ismeri.

2. Borbély Szilárd nagyszülei 1933-ban közös portán éltek ezzel a családdal. Később átköltöztek az utca túloldalára.

3. Borbély Szilárd apja, Borbély Mihály balkézről való gyerek volt. A nagymama öszszefeküdt a zsidó család fiatalabb férfitagjával. Ez a faluban és a családban is tudott dolog volt. Borbély Mihály sábeszgojként a szombat bejövetele után átjárt a zsidó családhoz, amelyből félig származott.

4. A zsidótörvények nem érintették Borbély Mihályt, de a testvérei, a tágabb családja elfordult tőle. Ez még az '50-es években is érzékelhető volt, olyannyira, hogy Borbély Mihály húszéves kora körül, tehát 1953 táján a belügyminisztériumban kezdeményezte a neve megváltoztatását. Ekkor lett Bikásból Borbély.

5. A falu antiszemita közhangulata és általában a gyűlölet légköre még a '60-as években is olyan erővel kitartott, hogy Borbély Mihály fiait csúfolták, rendszeresen megalázták a vélt származásuk miatt.

6. A család második generációjába tartozó fiú jött haza. Ott maradt a faluban, a vallási szokásokat már nem tartotta. Ő másokkal ellentétben szerette Borbély Mihály gyerekeit.

7. Az interjú későbbi részében azt állítja, hogy a testvéreiben olyan indulatok éltek Borbély Mihály ellen a vélt származása miatt, hogy „apjuk halála után kitagadták, szeméretve, hogy nem az apjuk fia. Erre már jól emlékszem. Ez nagyon fájt neki”.¹⁸

Nincs ok kételkedni abban, hogy Borbély Szilárd ezeket az állításokat egytől-egyig igaznak tekintette. Nincs ok kételkedni abban, hogy ezek az állítások számára megélt valóságot jelentettek. A későbbiekben több interjúban megismételte őket, és végül a *Nincstelenek* regényvilágába is beépültek. Akkor sincs ok a kételkedésre, ha bizonyos helyeken hiperbolikusan fogalmaz, túlzásokba esik. Amikor azt állítja, hogy „igazi nevét” nem ismeri, az olyan túlzás, amely első pillantásra bizonyára figyelmet kelt. Borbély Mihály nevét természetesen ismerte, és azt is tudta, hogy eredetileg Bikás Mihálynak hívták. Az „igazi név” tehát arra vonatkozik, hogy nem a Bikás család, hanem az elhurcolt zsidó család sarjának tekintette magát. Az *élet van előbb, aztán a szöveg* című beszélgetésben, amelyet Kőrössi P. József készített a *Várad* számára, arra emlékezett, hogy milyen meséket hallott az apjától és a nagyapjától gyerekkorában. Itt tehát nagyon is emlékezett a gyerekkorára, és azt is elárulja, hogy a nagyapja mesélt neki esténként, ami viszont cáfolja, hogy a nagypapa rossz viszonyt ápolt volna az állítólagos fattyúval és annak gyerekeivel. Kőrössi P. József visszakerdező, hogy most melyik nagyapjáról beszél. „Ez a létező nem valódi. Mert volt a nemlétező valódi, Auschwitzban tűnt el, őt nem láthattam. De volt a létező, nem valódi, akiről nem tudtam sokáig, hogy nem ő az igazi nagyapám, de úgy szerettem és úgy éltem vele. Ő kulák paraszt volt, nagyon rendes, kedves ember, és neki volt egy hatalmas gazdasága, eszközökkel, mindennel”¹⁹. Borbély Szilárd a „nem létező, valódi” családnak is tudta, tudhatta a nevét. A *Nincstelenek* megnevezi ezt a családot, Mózesnek hívják őket. Ugyanerről a névről tud Halmos Sándor is, a *Szatmár vármegye zsidósága* című munka szerzője: „Mózes Lajos 1906-ban nyitott kereskedést Túrricsén, virilis képviselő lett. Az 1920-as években a faluban gazdálkodott Grosinger Salamon és fia, Miklós, aki később a Szatmár megyei birtokok ispánjaként működött. 1941-ben a Mózes család tagjai – hat fő – éltek a településen, akiket a mátészalkai gettóból vittek Auschwitzba. Egyikük sem élte

¹⁸ Uo., 91.

¹⁹ Borbély: *Az élet van előbb...*, 6.

túl a deportálást.”²⁰ Halmos Sándor munkája csak 2008-ban jelent meg, ezt tehát Borbély Szilárd nem olvashatta az interjú idején. Ugyanezt a nevet tartalmazza azonban a *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára 1924* is. A kiadvány szerint Túrricsén 1924-ben Mózes Lajoson kívül egy másik zsidó szatócs, Weiszberger Bernát is működött.²¹ Ugyanebből a kiadványból az is megtudható, Mózes Lajos 1878-ban született a Máramaros megyében található Pusztahidegkúton. Itt is az az adat szerepel, hogy nem Trianon után, hanem 1906-ban telepedett le Túrricsén. Pusztahidegkút ekkor még szintén Szatmár vármegyéhez, annak egy másik járásához tartozott. Ez azért lényeges, mert kizárható, hogy a faluban a letelepedő zsidó családot románnak tekintették, és évtizedekkel később ezért nevezték Borbély Szilárd bátyját Gogának. A szatócsbolt mellett Mózes Lajos egyébként 31 kat. hold birtokkal is rendelkezett. Az első világháborúban a 25. gyalogezred kötelékében szolgált. Feleségét Kain Rózának hívták. Egyetlen fiuk született, József, akivel Borbély Szilárd is találkozott. Mózes József feleségét Schwartz Bellának hívták, a fiukat Mózes Ferencnek.²² A Bikás családról pedig azt tudjuk meg, hogy ifj. Bikás János, Borbély Szilárd nagybátyja 25 hold kültelki földdel rendelkezett. 1938-ra megduplázta a földbirtokot.²³ Megjegyzem, hogy ezekhez az adatokhoz hozzájutni nagyon könnyű volt, és Borbély Szilárdnak, aki képzett filológusként sokat járt könyvtárakba, Kölcsey-kutatóként pedig Szatmár vármegye történeti forrásait is jól ismerte, az internet megjelenése előtt sem okozhatott volna semmiféle nehézséget. Nem tudok más magyarázatot adni, mint hogy valójában nem érdekelte a Mózes család,²⁴ valós tudásra nem volt szüksége rólok.

Vannak más, lényegesebb állítások is a felsoroltak között, amelyek, ha az igazságokra kérdezzük rá, legalábbis kétségesek. Ilyen Borbély Mihály balkézről való származásának története, és az, hogy a testvérek kitagadták emiatt apjuk halála után. Száz Páltól értesülhettünk először, hogy Borbély Szilárd hagyatékában, számítógépének „Nincstelének” című mappájában, annak „Háttéranyag” és „Bikások” elnevezésű almappájában található egy terjedelmes magánlevél, amely Borbély Szilárd másodunokatestvérétől, Borbély (Bikás) Mihály egyik lánytestvéreinek unokájától származik.²⁵ A levél 2011. augusztus 1-jei keltezésű. Létezését én is megerősítem. A másodunokatestvér leveléből megtudható, hogy a Bikás családban többeket felháborított és elkésérített *Az igazi nevem nem ismerem* címmel adott interjú. Kiderül belőle, hogy Borbély Mihály említett lánytestvére levelet készült küldeni Borbély Szilárdnak, hogy kifejezze ellenérzéseit, és néhány kérdésben korrigálja a szerző által előadottakat, de tekintettel a szüleivel szemben elkövetett rablógylókosságra és Borbély Szilárd fájdalmára, ezt nem tette meg. Időközben a levélíró unokatestvér nagymamája meghalt. A másodunokatestvér a *Nincstelének* keletkezése közben küldte el a levelét, mégpedig az édesapja kifejezett tiltása ellenére. Arról nincs tudomásunk, hogy Borbély Szilárd válaszolt-e neki.

²⁰ Halmos Sándor: *Szatmár vármegye zsidósága*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára és Barankovics István Alapítvány, 2008, Nyíregyháza, 137.

²¹ *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára 1924*. Rudolf Mosse Rt., Budapest, 1924, 1461.

²² Uo., 72.

²³ Fábrián Sándor (szerk.): *Magyar városok és vármegyék monográfiája 28. Szatmár, Ugocsa és Bereg K. E. vármegyék 1924-1938*. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest, 1939, II. (Személyi adattár) 8.

²⁴ *Az igazi nevem nem ismerem* című interjúban Borbély Szilárd arra is utal, hogy a Mózes név nemigen lehetett a család eredeti neve. Ezt megelőzően feltehetőleg német hangzású nevük volt, amit magyarosítottak. Ez a feltételezés legalábbis kétséges. A Mózes név nem magyarosított névforma. Vezetéknévként székelyek között gyakori, köztük szombatos székelyek között is. Feltűnő emellett, hogy a Mózes család ismert férfitagjai közül egyik sem viselt kifejezetten zsidónak tekintett keresztnévet, ami hagyományhű családokban a 20. század első felében még gyakori volt.

²⁵ Lásd Száz: i.m., 121–124.

Lényeges, hogy mi motiválta a rendkívül tapintatos, finom retorikával írott levél megszületését. A levélíró szerint Borbély Szilárd hatalmi helyzetben volt és van a családtagokhoz képest, mert az ő emlékezete az irodalmi nyilvánosság csatornáinak közbejöttével intézményesül, míg a családtagoknak semmilyen eszközük nincs arra, hogy a saját emlékezetüket színre vigyék. Ilyen célja a másodunokatestvérnek nincs is. Mindössze azt szeretné, ha Borbély Szilárd szembesülne az övétől eltérő emlékekkel: „legalább tudd, hogy más olvasat is létezik, csak hát ők nem irodalmárok, nem tudják közzétenni az ő történetüket”. Hasonló helyzetek, ha nem is gyakoriak, ritkának sem számítanak az irodalomban. Az emlékezeti narratívák között normálisnak számítanak az eltérések, és az is, hogy küzdelem zajlik közöttük az érvényesülésért. A küzdelemben szerepet kaphatnak dokumentumok, források, és nagy szerepe van a meggyőzés retorikájának is. Az irodalom mint másodlagos emlékezeti forma egészen más elérést biztosít az elsődleges szóbeli emlékezeti formáknak, és a családi-személyes emlékezeti térből áthelyezi az emlékeket a közösségi-kulturális emlékezetbe. Az „ők nem irodalmárok” kitétel elsősorban arra utal, hogy a családtagoknak nincs lehetőségük az emlékezeti terek közti váltás kezdeményezésére. Ez azért is ébreszthetett bennük nagy feszültséget már a *Nincstelének* megjelenése (2013) előtt is, mert az interjú szokatlanul nagy visszhangot váltott ki, és a főbb állításai később több más interjúban megfogalmazódtak. A *Nincstelének* pedig még ennél is sokkal szélesebb közeggel ismertette meg Borbély Szilárd történetét, immár több nyelven, és – ma már talán ez is kijelenthető – hosszabb távon is a közösségi emlékezet részévé tette. Hogy az ilyen és ehhez hasonló helyzetek milyen morális felelősséget hárítanak a szerzőkre, annak taglalására e helyütt nem térek ki. Az egész jelenséget nem morális kérdésként szeretném megragadni. Annál is kevésbé, mert úgy vélem, nincsenek általános morális normák az ilyen helyzetekre. A döntéseket a szerzőknek kell meghozniuk, lehetőség szerint védelemben részesítve azokat, akiknek nincs beleszólásuk a róluk szóló állításokba, és aztán vállalniuk kell a döntéseikért a felelősséget.

A másodunokatestvér levelének célja azonban nem merül ki abban, hogy a család más tagjainak emlékezetével szembesítse a szerzőt. Ennél alaposabb cáfolatra törekszik. A levélíró tisztában van azzal, hogy a perspektívák különbözőek. Míg a családtagok minden részletet referenciálisan olvasnak, és az általuk ismert valósággal vetik össze, addig az irodalomban a fikciós gyakorlatok nem korlátozódnak a művekben megalkotott valóságokra, kiterjedhetnek a szerző élettörténeti elbeszélésére is. „Az irodalomban az írók, költők közül sokan írtak álnéven, találtak ki magukról fiktív, esetlegesen titokzatos származást, fedtek fel különleges családtörténetet különféle okokból, különféle célok elérése érdekében, bevett dolog ez, már a kezdetektől. Bizonyosan nyilvánosságra hoztak kompromittáló részleteket úgy is, hogy még éltek olyan személyek, akiket vádolt, rágalmazott, megrázott vagy felkavart mindez, mert személyükben voltak érintve. Bizonyosan volt már ilyen az irodalomtörténetben, és az a helyzet, hogy ezzel a beszélgetéssel te is valami ilyesmit tettél, amikor a nagymamád félrelépéséről, származásodról, édesapád testvéreiről állítás bizonyos – véleményem szerint megalapozatlan, sőt egy helyen kifejezetten valótlán – dolgokat” – írja a másodunokatestvér. Ezt követően a levélíró hagyatéki dokumentumokra hivatkozva cáfolja, hogy a testvérei bármilyen indokkal kitagadták volna Borbély Mihályt. Továbbá a nagyanyja és Bikás Andor, Borbély Mihály fivérének emlékeire támaszkodva azt is cáfolja, hogy Borbély Mihály Papp Mária és Mózes József törvénytelen kapcsolatából született volna. A sorokból kiérezhető felháborodás annak szól, hogy Borbély Szilárd semmiféle védelemben nem részesítette családjának tagjait, ellenkezőleg, a levélíró szerint hamis állításokkal kiszolgáltatta őket, tudván, hogy az élőknek sincs lehetősége a védekezésre, még kevésbé a holtaknak. A másodunokatestvér részletesen kifejti, hogy id. Bikás Mihályt Amália lánya (a *Nincstelének*ben Máli) gondozta. Ezért 1984 augusztusában kelt végrendeletében a kültelki földek nagyrészét Amáliára

hagyta. Jolán és Andor nem kért részesedést az örökségből. A kisebb részt Borbély Szilárd apja kapta meg. Ugyancsak jelentős részt kapott korábban id. Borbély Mihály és Pap Mária házának eladásából. Mindezek közjegyzői végzéssel és egyéb dokumentumokkal igazolhatók. Amáliát később Bikás Jolán vette magához. A másodunokatestvér kijelenti, hogy a családban senki nem vélte úgy, hogy Borbély Mihály törvénytelen gyerek és félig zsidó származású volt. A nevét 1953-ban azért változtatta Bikásról Borbélyra, mert a katonaságnál sokat csúfolták miatta.

A másodunokatestvér cáfolja továbbá, hogy id. Bikás Mihály és Mózes Lajos családja bármikor közös portán élt volna. Ezt valóban nehéz feltételezni, ha Mózes Lajos 1906-tól szatócsboltot tartott fenn, sőt kültelki földdel is rendelkezett, és ha a Mózes család ekkoriban valóban kóser háztartást vezetett. Valószínűbb az, amit a másodunokatestvér mond el, hogy id. Bikás Mihály a nála jóval gazdagabb bátyja, Bikás János szomszédja volt, akinek az utca túloldalán is volt egy telke. Együttélésük egy bizonyos pontján úgy döntöttek, hogy elmergesedő ellentétüket csillapítandó Bikás János vegye át id. Bikás Mihály házáat, és ellenértékül bocsájtja tulajdonába cserébe az utca túloldalán fekvő telket.

Száz Pál hangsúlyozza, hogy a családi emlékezet forrásaira támaszkodó cáfolat „nem a regény, hanem az interjú, tehát egy nem fikciós, de referenciális-diskurzív szöveg »ellenében«²⁶ íródott. Én úgy vélem, Borbély Szilárd gyakorlatában az interjú is a fikcionalitás skáláján helyezkednek el, miközben magától értetődően rendelkeznek referenciális jelleggel. Távol tartom magam attól, hogy ezt a gyakorlatot morális normák ellenőrzése alá vonjam. Azt viszont nem titkolhatom, hogy hitelt adok a másodunokatestvér érveinek, amelyek részben közjegyzői és földhivatali dokumentumokból ellenőrizhetők. Ugyanakkor nem kétlem azt sem, hogy Borbély Szilárd igazzá tette magában, amit elmondott, igazként élte át, és ezzel pszichológiai értelemben igazzá is vált. Ezt sok minden magyarázhatja. Például az, ha ezáltal más, bevallhatatlan, feltárulása esetén kiközösítéssel fenyegető traumát helyettesített magában a zsidó származás és a holokauszt emlékezet elszakításával. Nem tudhatjuk, hogy ha az interjúkban előadott származástörténet valóban a fikció körébe tartozik, milyen lelki okai és minden bizonnyal a gyerekkorig visszanyúló előzményei voltak ennek a folyamatnak.

A morális ítéletalkotás elutasításával egy időben az érdekel, mi történik az irodalmi térben ennek hatására. A származástörténeti elbeszélés egyszerre jelenik meg a nyilvánosságban a 2000 karácsonyán elkövetett betörés és az anya bestiális meggyilkolásának jól dokumentált történetével. Mindkét történet szorosan összefonódik Borbély Szilárd utolsó pályaszakaszának munkáival. Amíg a rablógyilkosság története a *Halotti pompában* jut főszerephez, a származástörténeti narratíva a *Nincstelének* világát határozza meg. A *Halotti pompa* befogadását természetes módon kíséri az érzések szintjén a megdöbbenés, az erős érzelmi bevonódás és a részvétel. A származástörténeti narratíva ezeket az érzéseket erősíti és sokszorozza meg, ha ez egyáltalán lehetséges. A származástörténet szintén traumákban és megfosztottságban fejezi ki önmagát. Az interjú címe az identitás jelölőjétől való megfosztottságot fejezi ki. Ez a megfosztottság a holokauszt következményeként jelenik meg, amihez járulékosan hozzátartozik a családból való kizártság és a gyerekkorban elszennvedett sérelmek sokasága. A befogadó legtermészetesebb kérdése az, miként érhet ennyi szerencsétlenség valakit. Hogyan lehet ezt egyáltalán elviselni? Az ismerősökben és a barátokban ehhez további bonyolult érzések kapcsolódnak. A segíteni akarással mellett megjelenhet a büntudatnak valami furcsa változata, amiért Borbély Szilárdot ilyen mértékben érték el a sorscsapások. Ezt kíséri az elégtelenség érzése, hiszen ezekkel a megtörtént, végbement borzalmakkal szemben nagyon nehéz valódi segítséget nyújtani. Mindebben érvényesül egyfajta agresszió, a részvétel és a bevonódás kikényszerítése.

²⁶ Uo., 123.

Amennyiben a származástörténeti elbeszélés igazsága helyettesítő traumaként pszichológiailag igazolható, azt is jelenti, hogy a származás efféle megélése semmiképp nem tudatos döntés eredménye volt. Vagyis ha a hatásában agressziót érünk tetten, az az elbeszélővel, Borbély Szilárddal szemben is érvényesült. Ő maga is kiszolgáltatottja volt saját elbeszélésének.

Ebből a szempontból érdekes szemügyre venni az interjúkészítők azonnali reakcióit. Lucie Szymanowska minden ellenállás nélkül elfogadja Borbély Szilárd történetét. „A táborból visszatért nagybátyáddal tudtál a két családról valaha is beszélni?”²⁷ – kérdezi. Vele szemben Kiss Szemán Róbert egyik kérdésében megjelenik a kétely: „Nem lehetséges, hogy visszavezetsz a gyermekkorodba bizonyos érzelmi hozzáállást egy későbbi időszakból?”²⁸ A kérdést Borbély Szilárd némi bizonytalankodás után elhárítja, majd a trauma jellemző időszerkezetére utalva majdhogynem annak definíciójával válaszol, de anélkül, hogy a gyerekkorban elszenvedett sérelmek okát megemlítené, vagyis hogy az érzések és a történet között kapcsolatot létesítene: „Nem, azt hiszem, nem. Mind a mai napig érzem a pofonokat, a köpéseket, hallom a csúfoló szavakat...”²⁹ A csúfolást a származástörténettel mindössze egy vélekedés köti össze, az, hogy a báty csúfneve, Goga, arra utalhat, hogy az osztálytársak románnak tekintették a Borbély fiúkat, mégpedig azért, mert Mózeséket, akiknek a sorsáról egyébként a faluban nem beszéltek, a falu emlékezete még mindig románnak tekintette. (Ehhez azt kell feltételeznünk, hogy Túrricse emlékezetében az 1970-es évek elején is élt még az 1938-ban elhunyt Octavian Goga emléke, és negatív tudattartalmak kapcsolódtak hozzá.) A szkepszis Kiss Szemán Róbert egy korábbi kérdésében is megjelenik. Egyszerre ad hangot a részvételnek, amiért ilyen halmozottan jutott ki Borbély Szilárdnak a sorscsapásokból, és a morálisan elvárt résztvevőtől és sajnálattól való túlterheltség érzésének. Pedig a rablógylkosság története még csak ezután következik: „Ha jól értem, akkor mindez olyan periférikus helyzetet teremtett nemcsak számodra, hanem egész családodra nézve, amely háromszorosan is a kisebbségi létmódot erősítette: vidéki voltál, törvénytelen gyerek gyermeke és zsidó... Nem sok ez egy kicsit? Hogyan lehet ebből a helyzetből győztesen kikerülni?”³⁰ A válasz erre a traumatizáltság elmélyítése, megerősítése, amire aztán hirtelen fordulattal felel a szeretet és a szeretetre való képesség mindent legyőző hatalmának kissé giccses megjelenítése, ami a beszélő felülemelkedő jóságát is megcsillantja: „Szüleim nagyon egyszerű, megfélemlített és megalázott emberek voltak, akik elveszetten kallódtak a világban. Olyan légkör uralkodott a családukban, amely igyekezett bennünket elzárni ez elől a világ elől. Nehéz volt és nagyon alacsony hatékonyságú, mert ők maguk is kétségbeesettek voltak. Nem játszhattam például a velem egykorúakkal. El voltam tiltva tőlük. Gyerekként megszoktam, hogy gyűlölnék. Valóban, elég mélyről jövök. De mindezt át lehet fordítani szeretetté, csak nagyon sokat kell rajta dolgozni.”³¹

A rablógylkosság történetét, azt a sokszerű, a felfoghatóság határait feszegető hatást, amelyet a hír kiváltott, Borbély Szilárd legrészletesebben Kőrössi P. Józsefnek mesélte el:

A Halotti pompa létrejöttének – aki nem tudja – van egy életrajzi, a személyes élethez nagyon szorosan kapcsolódó oka. Kétezerben az én szüleim várták a karácsonyt és vártak minket – ez 2000. december 23-án este történt –, amikor utoljára beszélünk telefonon, hogy akkor majd holnap utazunk és akkor ebben marad-

²⁷ Borbély: Az igazi nevem, 92.

²⁸ Uo., 93.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo., 92.

³¹ Uo., 92–93.

tunk, és valamikor december 23-án éjfél körül betörték a lakásba – rablótámadás, rablógyilkosság volt –, mind a kettejüket súlyosan bántalmazták, az édesanyám 24-én hajnalban 2 körül belehalt a helyszínen, a hálószobájában az ágy mellett. Az édesapám valami csoda folytán túlélte, súlyos agysérülése volt, beszakadt a koponyája, de túlélte, a funkciók visszatértek és nagyobb részt úgy tűnt, hogy rendben is van a dolog, de pszichésen nem élte túl, lelkileg. Kétezer karácsonyan elkezdődött a mi életünkben valami borzasztóság. Az első egy-két évet az tette különösen súlyossá, hogy a rendőrség nem mozgott az ügyben. Gyakorlatilag eltűntették a nyomokat, hihetetlenül érthetetlen volt, maga a hír is érthetetlen volt, felhívtak telefonon, felvettem, vissza kellett hívni egy számot, és akkor ott közöltek valami olyan elképzelhetetlen dolgot, amit nem is tudtam elsősre felfogni ... 25-én délelőtt 10 óra körül én hallgattam és nem érttem, hogy miről is van szó, hisz tegnapelőtt beszéltem a szüleimmel. (...) Ez egy bonyolult történet, és ennek vannak mind a mai napig nagyon nyugtalanító szálai, vannak nagyon kellemetlen szálai, amelyek magánélettel, családdal, családtörténettel kapcsolatosak, ezek nem publikusak, hadd ne beszéljek erről. Csak azt akartam mondani, hogy hónapok teltek el azzal nap, mint nap, hogy jöttek rendőrök, kérdeztettek, át kellett menni Nyíregyházára Debrecenből, ilyen-olyan tárgyakat mutogattak, közben meg látod, hogy nem nyomoznak, nem veszik fel a nyomokat, olyanfajta diktantizmus történik, amit magam is azt gondolom, hogy ez vagy azért történik, mert ennyire nincsenek a helyzet magaslatán a rendőrök, vagy pedig tényleg nem akarnak semmit tenni. Nagyon csúnya történet volt, iszonyatos, felfoghatatlan vérengzés, szétverték a lakást...³²

Az olvasók nagyon nehéz helyzetben érezhetik magukat ennek a tudásnak a birtokában, amely mindenképpen erős hatással van a szöveg olvasására és a szerzőhöz fűződő viszonyra. Ez a hatás nem irodalmi természetű. Archaikus és bizonyos antropológiai vonatkozásaiban homályos. Borbély Szilárd akarva, nem akarva az irodalmi árutermelés, és a hozzá kapcsolódó fogyasztói viszony részévé tette szülei történetét, kiszolgálva az olvasók borzongás iránti voyeur igényeit. Ezzel összefüggésben az egész írói pálya más összefüggésrendszerbe került. Mindezt a szerző is pontosan érezte, és küzdött a rossz lelkiismerettel:

Nehéz történet ez és rossz lelkiismerettel beszélek én erről, mert az lett volna a tisztességes, ha én erről nem írok. Ha megtartom azt a fogadalmamat, hogy én erről az egészeztől nem írok, majd csak ha egyszer talán öreg leszek. De én ezt megszegtem, és ez valamiképpen rossz lelkiismeretet jelent, mert kiszolgáltattam ezt a tragédiát. Ez nem tisztességes dolog. A borzalmakat szeretik az emberek. (...) Azzal mentegetem magam, hogy a *Halotti pompát* nem én csináltam, hanem kaptam ezzel a borzalommal. Én csak kibice vagyok az én szüleim tragédiájának, amin elősködtem egy kicsit. Mi mást tehettem volna? Magamat is meg kellett mentenem.³³

Nagyon nehéz általános kérdéseket vet fel a történet, amelyekre itt nem születnek válaszok. Mi történik a személyes tragédiákkal, amikor az elszenvedő minden szűrő nélkül a nyilvánosság terébe, az árutermelés rendszerébe helyezi őket? Mi történik ilyenkor a közönséggel, a fogyasztókkal? Milyen érzelmi helyzetbe kerülnek? Mi történik azzal, aki ezt valamilyen cél érdekében, vagy óvatlanságból megteszi? Indokolhatja ezt valamilyen cél? Valóban élős-

³² Borbély: Az élet van előbb..., 7–8.

³³ Uo.

ködő viszonyról van szó? Mi történik a nyilvánosság terével, miután az érzelmi behatolás lezajlott? Hogyan hat ez azokra, akik e behatolás után lépnek ugyanebbe a térbe?

A 20. századi magyar irodalom történetéből nem ismerek más példát, amikor egy élő író, költő műveinek befogadásában, és a személyének szóló odafordulásban ilyen halmozottan működött volna közre a részvét és a sajnálat. Hasonló szerkezetekkel halott írók esetében találkozunk, József Attila és Radnóti Miklós esetében, akik mindketten erőszakos halált haltak. Később Borbély Szilárd is József Attilához hasonló befejezést választott magának, de a működési mechanizmus és annak jellege már az életében érvényre jutott. Tanulságos, hogyan szembesült ő maga a két költő kultuszával.

A mély seb című esszé József Attila születésének 100. évfordulójára íródott. Borbély Szilárd ebben az esszében világosan érzékeli, hogy József Attila költészetének hatása a halála óta eltelt hét évtized (2005-ben vagyunk) minden fázisában a kultusz formáját öltötte, és természete szerint vallásos volt. A címadó metafora ennek a hatásnak a forrását hivatott reprezentálni. A mély seb keletkezésének pillanataként az öngyilkosságot mutatja föl, következképp feltételezi, hogy a hatástörténet minden fázisa közvetve vagy közvetlenül az öngyilkosságra reflektál: „Az élők lelkiismeretén mindettől csak mélyült a seb, amelyet – szó szerinti értelemben – végezetül a tehervonat kerekei vágtak József Attila testén”.³⁴ A József Attila-hatás és -emlékezet hordozója az élők mindenkori lelkiismerete. Vallásos középpontjában pedig az öngyilkosság sebéét hordozó korpusz áll. Nem nehéz ebben ráismerni a kereszténységet megalapozó kultusz szerkezetére. Ugyanakkor felmerül a kérdés, kinek van joga az áldozatra épülő kultikus szerkezet privatizálására, önvádat elültetve a túlélőkben, és hogyan alapozható meg ez a jog. Zavarba ejtő és kísérteties olvasmány az esszé egyfelől azért, mert megírását csak néhány hónap választja el *Az igazi nevem nem ismerem* címmel megjelent beszélgetés idejétől, másfelől azért, mert kilenc évvel később Borbély Szilárd is öngyilkossággal fog véget vetni az életének. Az esszé azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a kultusz mint a legerősebb, mert lényege szerint vallásos emlékezeti forma nem nyerheti elégséges alapját a szövegben. Szükség van hozzá a gyilkosságra mint áldozatra, amiről a *Töredékek a gyilkosságról* című esszében kijelenti, hogy „aki gyilkol, az a test által, amelyet elpusztít, Krisztust is megöli”.³⁵ Ugyanakkor a *Töredékek a gyilkosságról* című esszében – szerintem hajmeresztő módon – azt is állítja, hogy „a másik felé fordulás különleges esetét jelenti annak elpusztítása. Az önmagam megtapasztalása, az élet realitásának mérlegelése a kioltott élet felől válik felfoghatóvá. A másik individualitását a gyilkos tette teszi jelenlévővé”.³⁶ Ekképp Borbély Szilárd gondolatmenete feloldhatatlan paradoxonhoz jut. A József Attila-i öngyilkosság olyan áldozattá értelmeződik át, amely megismétli a krisztusi cselekedetet, ugyanakkor nem eltörli, hanem felfoghatóvá teszi az individualitást, és azáltal részeseül a krisztusi szentségből, hogy megöli a Megváltót.³⁷

A kétféle értelem itt egyszerre állítja magát igazságként. Igazságuk egyetlen abszurd pontba sűrűsödik. Ez egy újabb, a képzavar határán, vagy azon is túl fogant metafora bevezetésével válik lehetségessé. A beszéd által feltárt seb mélyére látó tekintet metaforájáról van szó: „Vagyis az irodalmi szöveget nem irodalmi szöveggként olvasták. Azt hiszem, ez azért lehetséges, mivel József Attila belelátott abba a mély sebbe, amelyet saját

³⁴ Borbély Szilárd: *A mély seb*. In: Uő.: *Egy gyilkosság mellékszálai*, 120.

³⁵ Borbély Szilárd: *Töredékek a gyilkosságról*. In: Uő.: *Egy gyilkosság mellékszálai*, 7.

³⁶ Uo., 10.

³⁷ Borbély Szilárd Radnóti-ról írva felidézi, hogy „Pilinszkyt élete vége felé állítólag foglalkoztatta a szentté válás gondolata”. Majd sokatmondóan hozzát teszi, hogy az ötlet „csak első hallásra tűnik abszurdnak, valójában a huszadik század (keresztény és zsidó) hitvallói is elszántság és elszánás által váltak azzá”. Borbély Szilárd: *Megjegyzések az életszentségről*. In: Uő.: *Egy gyilkosság mellékszálai*, 119–120.

árvaságának történeteként mondott el: egy csecsemőről beszélt, az éhségről beszélt, a szexusról beszélt. A szeretetről beszélt, amely nem emberi érzés.”³⁸

Borbély Szilárd Radnóti-képe a halál körülményeinek gyökeres különbözősége miatt nélküli ezt a paradoxitást. Egyértelműen kijelenti, hogy „Radnóti Miklós az áldozathozatal felajánlás-jellege nélkül nem értelmezhető. De kiért vagy miért történt ez az áldozat? Noha Radnóti gyilkosai a zsidót látták benne, de ő úgy fogadta el a rá kiszabott halált, úgy halt meg, hogy költészetével keresztény értelmet adott neki: azonosult a Jézus-képpel, mint kulturális mintával”.³⁹ Az esszéíró e helyütt semmivel nem bizonyítja kijelentését, és magától értetődően indul ki a sors és a költészet egységéből, amit Ferencz Győzőnek, a Radnótiról szóló monográfia szerzőjének viszont a szemére vet. Mert hiszen a versekből következtet arra, hogy Radnóti hogyan fogadta a zsidóknak készített halált, és azt állítja, hogy nem a kulturális befogadás működtette ezúttal is a Jézus-mintát, hanem a költő azonosult vele. Saját hagiografikus olvasatára Borbély Szilárd itt nem lát rá olyan élesen, mint Ferencz Győzőre. Arra sem, hogy mit jelent, ha Radnóti halálát felajánlásnak és áldozathozatalnak tekintjük, sőt ezt tesszük meg a Radnóti-értés alapjává. Aki nem jézusi értelemben vett áldozatnak látja őt, az nem is értheti. Ferencz Győző Radnóti-monográfiája kapcsán Borbély Szilárd 2007-ben újra felvetette azokat a kérdéseket, amelyeket József Attila kultuszára vonatkozóan is vizsgált. De most ellenkező előjellel teszi, kritikusan. Vajon az élet és a sors egységét megteremtheti-e a versek költői ereje vagy mindenképpen valami irodalmon kívüli erő, az elszenvedett áldozati halál a felelős ezért, ami visszamenőleg minden verset a szentség dokumentumává avat? A kritikus hangütés azonban nem tudja megtalálni az érveit, mert Borbély Szilárd és Ferencz Győző Radnóti-értése között valójában nincs határozott különbség.

A könyv [t.i. Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete* című monográfiája] szemléletét szervező alapvető feltevés, hogy Radnóti esetében „élet és költészet ritka egységét” figyelhetjük meg. (...) Ezt az egyéget végül is ki teremti meg? Vagy a hagiográfiai hagyomány felől nézve: az életszentségben megnyilatkozó egység kinek a tekintete előtt nyilatkoztatja ki magát? Mit jelent a szemek késleltetett felnyílásának toposza? Az élet, a sors vajon dokumentumok által válik-e hozzáférhetővé vagy a versek költői ereje teremti meg, a nyelvi átformálás energiája hozza létre az egység feltárulását? A feltárulás mint apokaliptikus nem változtat-e mindent „dokumentummá”?⁴⁰

Borbély Szilárd bizonyos esszéi, elsősorban az itt idézettek, amelyeket beillesztett az *Egy gyilkosság mellékszálai* című kötetébe, az autofikciós gyakorlatot összefüggésbe hozzák József Attila és Radnóti Miklós recepciójának kérdéseivel. Közös a két esszében, hogy a recepcióban tetten érhető folyamatokra úgy mutat rá, mint amelyek elfedik, eltávolítják a közösségi figyelem teréből azt az eseményjellegű, viszonyulásra kényszerítő törést, ame-

³⁸ Borbély: A mély seb, 133. Hogy a szeretet nem emberi érzés, az több Borbély-műben megismétlődik. Honnan jön ez a mondat? Nos, e sorok írójának *Lázár!* című regényéből, amelyet Borbély Szilárd olvasott és írt róla. Ott olvasta: „A szeretet elfedi a szenvedést, igen, teljesen elfedi, hogy még később se sejttesse meg senki a fájdalmat, amit a szüntelen csatározás okoz. Ezt mondta Péter, vagy valami hasonlót. És még hozzátette, mint aki máris nyeregben érzi magát, hogy a hitet bizony minden nemzedéknek az elején kell kezdenie, mindig újra kell kezdenie a hozzávezető erőfeszítést, anélkül, hogy számíthatna az előző nemzedékre. M. nézegette a Sendlingerstraße épületeit, a Nepomuki Szent Jánosról elnevezett templomot, és csak a szállodai szobában jegyezte meg, miközben lefeküdt ebéd utáni pihenésére, hogy a szeretet nem emberi tulajdonság.”

³⁹ Borbély: Megjegyzések az életszentségről, 125.

⁴⁰ Uo., 121.

lyet a költők sorsukkal és költészetükkel előidéztek a magyar nyelven hozzáférhető tapasztalati világ, és általában az emberi mivoltunk anyagában. A törést tehát mindkét esetben egyszerre idézte elő a beszéd és a sors. József Attila esetében szerinte ekképp: „A mosónő fiának történetét mondta el. Az apátlan árváét. A fiuét, akit fel fognak áldozni. És annak az alázatáról beszélt, aki végül belenyugvással mond igent mindenre. Ismerős elbeszélés ez, nagyon ismerős. A szolidaritás nagy története, amely az emberiség mély sebééről szól. De ma ismételten nem aktuális.”⁴¹ Ha József Attila itt vázolt „történetének” előképe a szenvedő Emberfiáé, akkor Radnótié a föltámadt Megváltó alakjában megjelenő ígéret: „Radnóti – a sors és a mű – iránti kulturális rokonszenv és szeretet a szembenállásokon való fölülemelkedés esélyét hordozhatná magában. Mert mi másra való egy »szent« világbeli vándorútja, alászállása és a halál felett aratott győzelme, ha nem arra, hogy gyógyító és csodatévő erővé váljon a megátalkodott szívekben?”⁴²

Az esszék mindkét esetben kivonják a költőkről szóló beszédet a diszkurzivitás köréből, és áttemelik a hit szférájába. A sors és a költészet egysége úgy valósul meg, hogy egyetlen vers esztétikai tapasztalata sem kerül szóba. A beszéd a szent és a szentség világbeli jelenlétéről szól. A szent pedig nem volna más, mint a passiótörténet örökös megismétlése és megismétlődése. A szemlélet ősmintája természetesen Pilinszky-nél található. Az *Egy gyilkosság mellékszálai* hátsó borítóján szokatlan módon nem a szerzőtől, hanem Julia Kristevától, az intertextualitás fogalmának megalkotójától olvasható egy idézet, amely Holbein *Halott Krisztus* című festményére vonatkozik. A bővebb szövegrészlet, amelyből a hátsó borítóra kerül az alábbi kérdés, mottóként olvasható a szöveg elején is. Vagyis a kötet anyagát ez a kérdés fogja közre: „vajon Holbein teljesen magunkra hagy bennünket, ahogy azt Krisztus is képzelte egy pillanatra, vagy épp arra hív, hogy megelevenítsük a krisztusi sírt, hogy osztozzunk a festett halálban és így azt saját életünk részévé tegyük?”⁴³

A kérdés természetesen költői. Az intencionált válasz nem lehet más, csakis igen. Az intenció, vagyis az, hogy osztozzunk Krisztus, számunkra hatásosan csak esztétikai közvetítéssel hozzáférhető halálában, a tanúságtévő hitre és a szentségre vonatkozik. A Borbély Szilárd által létesített mintázatba azonban zavarba ejtő alapmozzanatok keverednek. Nem az elbeszélés feltáró, ebben az értelemben apokaliptikus jellegére gondolok, ami feltehető, hogy ő lát valamit, amit mások, a kor a maga általánosságában nem lát. Hanem arra, hogy Borbély Szilárd szentségen lényegében kizárólag vértanúságot ért. Ráadásul amit vértanúságnak tekint, az a szó teológiai értelmében nem az. József Attila nem másokért halt meg, hanem pszichésen súlyosan beteg volt, és engedett az öngyilkos készletének. Az öngyilkosságával senkivel nem tett jót. Ellenkezőleg, hatalmas lelki terhet rótt a környezetére. Radnótit megölték. A meggyilkolása erkölcsi értelemben természetesen botrány, mint mindenkié, akit származása miatt, a közhatalom által elfogadott törvények alapján, és az állami szervek, valamint sokak öntevékeny buzgóságának segítségével hozzá hasonlóan megöltek. De azt állítani, hogy a halál Radnóti áldozata volt, és hogy ezáltal Krisztusként győzelmet aratott a halálon, nem csupán abszurdum, de valamiképpen a meggyilkolásának igazolását is jelenti, mert hogyan is arathatott volna győzelmet a halálon, ha nem ölik meg. Ezzel szemben Radnóti minden hátrahagyott versében az életről beszél. Az élet apró, banális jeleiről, a vágyról, hogy hazatérjen, és hogy ezért végsőig elgyötörtön is érdemes fölkelni a földről. Amikor Borban az első útnak induló kontingensbe jelentkezett, azért tette, mert azt remélte, hogy így nagyobb esélye lesz az életben maradásra. Az, amiről Julia Kristeva Holbein képe kapcsán beszél, aligha jelenti a halál szakrifikálását. Nehéz és bizonyos értelemben lehetetlen ezeket a sorokat leírni, mert én, aki ezt megteszem, szerencsére nem éltem át, amit Borbély Szilárdnak át kellett élnie.

⁴¹ Borbély: *A mély seb*, 134.

⁴² Borbély: *Megjegyzések az életszentségről*, 129.

⁴³ Borbély: *Egy gyilkosság mellékszálai*, 5.

Mint láttuk, Borbély Szilárd számára József Attila „szentségének” forrása végső soron az öngyilkosság volt. Ez a kereszténység szempontjából éppen a szentség, „az ember valódi, belső minőségének”⁴⁴ eltörlését jelenti. A kereszténységtől függetlenül, pusztán az élet értékességének szempontjából pedig abszurdum.

Zavarba ejtő továbbá az is, hogy Borbély Szilárd bensőleg megélt származástörténete, mint az árvaság története, amely alkalmasnak tűnik számára arra, hogy a „zsidót” és a holokauszt emlékezetét hozzákapcsolja a keresztény alapmintázathoz, és egyszersmind a saját bemutatott identitásának alaprétegévé tegye, nos, ennek valóságával kapcsolatban komoly kételyek vehetők fel. Hangsúlyozom, a zavar nem morális jellegű. Ami a fiktív származástörténetet illeti, nincs köze például az igazmondás erkölcsi normájához. Abban a pillanatban, amikor elfogadtuk, hogy az autofikció szükségszerűen kiterjed az olyan, alapvetően nem fikciós műfajokra is, mint az interjú, elvetettük az igazmondás elvárásait. A zavar inkább abból fakad, hogy Borbély Szilárd egész eljárásában nyilvánvalóan tetten érhető a hatás akarása, és itt nem a művek hatásáról beszélek, hanem arról a hatásról, amely a személyes történet közösségi történetként való újrafogalmazásából fakad. Ez az aspiráció a művekre is kiterjed, és nem biztos, hogy esztétikai értelemben az előnyükre válik. A hatás akarása az ő esetében kifejezetten számol a halál közbejöttével. Meglehetően korán elkezdett építeni egy olyan elbeszélést, amely életművét és személyének emlékeztét áttemeli az emlékezet vallásos, eredetileg Jézus figurája köré kiépített szerkezetébe, ami a kereszténység hatásövezetében kulturálisan a legerősebb emlékezetforma.

Nehéz ezt leírni, de azt hiszem, az interjúkban és az esszéikben kiépített áldozati elbeszélés arra szolgál, hogy az irodalmi szöveget kimozdítsa az irodalmi reflexió teréből, és az erős részvét felkeltésével, az olvasók maximális érzelmi bevonódásának előidézésével a lehető legerősebb hatást és tartós emlékezetet biztosítson a műve és önmaga számára. Persze, ki vethetné ezt a szemére? Nem az a célja minden művésznek, hogy ne csupán az életében, hanem a halála utáni időkre is figyelmet biztosítson magának? Ebben az értelemben a művész rövid élete során művészetével az elérhető legnagyobb nyereségre törekszik, ami nem más, mint a halál legyőzése. A halálé, aminek fullánkja, mondhatjuk, a felejtés. És ha ez így van, akkor ebben az esetben mindössze az volna a baj, hogy ez Borbély Szilárd esetében kis utánajárással és olvasással kellemetlenül láthatóvá válik? Azt hiszem, másról van szó. A kérdés még csak nem is az, habár már erre sem fogok tudni itt választ adni, hogy a felejtés fentebb természetesnek nevezett folyamatával szemben az olvasói bevonódás és az emlékezet biztosítása érdekében milyen és mekkora fikciós erőszak, milyen manipuláció engedhető meg. Valószínűleg akkora, amekkorát a közönség elvisel. Ha nem viseli el, tiltakozik és elutasít. Akkor hát mi a zavarba ejtő? Alighanem az, ahogyan Borbély Szilárdnál az igazság botrányának előidézése szétválaszthatatlanul keveredik a misztifikációval. És sohasem tudható, melyikkel találkozik az ember. Avagy túlságosan vaskalapos vagy egyenesen vak, aki nem veszi észre, hogy éppen ez volna a művészet? Lehetséges. És abban az esetben is így van ez, ha mindkettő a halál felmagasztosításában, az öngyilkosság áldozatahozatalaként való megszentelésében ölt testet?

⁴⁴ Karl Rahner – Herbert Vorgrimler: *Teológiai kisszótár*. Szent István Társulat, Budapest, 1980, 642.